

ПИТАННЯ ВНЕСКІВ ДО ВИБОРЧИХ ФОНДІВ ПІД ЧАС ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ТА МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ

QUESTIONS OF CONTRIBUTIONS TO ELECTION FUNDS DURING PARLIAMENTARY AND LOCAL ELECTIONS

Шеверєва В.С.,

к.ю.н., доцент кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню таких надходжень до виборчих фондів, як добровільні внески фізичних і юридичних осіб; внески партій, місцевих організацій партій, кандидатів на виборні посади – суб'єктів виборчого процесу (власні кошти) під час парламентських та місцевих виборів. Проаналізовані останні зміни до законодавства щодо надходжень до виборчого фонду, обмежень за суб'єктами, часом та способами їх внесення, відповідальності за порушення порядку фінансової (матеріальної) підтримки та звітності. Сформульовані пропозиції щодо вдосконалення порядку внесення та контролю за внесками до виборчих фондів.

Ключові слова: виборчий фонд, передвиборна агітація, добровільний внесок до виборчого фонду, власні кошти, фінансова (матеріальна) підтримка, розпорядник коштів, фінансовий звіт.

Статья посвящена исследованию таких поступлений в избирательные фонды, как добровольные взносы физических и юридических лиц; взносы партий, местных организаций партий, кандидатов на выборные должности – субъектов избирательного процесса (собственные средства) во время парламентских и местных выборов. Проанализированы последние изменения в законодательстве относительно поступлений в избирательный фонд, ограниченный по субъектам, времени и способам их внесения, ответственности за нарушение порядка финансовой (материальной) поддержки и отчетности. Сформулированы предложения по совершенствованию порядка внесения и контроля за взносами в избирательные фонды.

Ключевые слова: избирательный фонд, предвыборная агитация, добровольный взнос в избирательный фонд, собственные средства, финансовая (материальная) поддержка, распорядитель средств, финансовый отчет.

The article is devoted to investigation of such income to election funds as voluntary contribution of individuals and legal entities, contributions of political parties and local parties' organizations and elective candidates – election process subjects (personal funds) during parliamentary and local elections. The author has defined the electoral fund as an open one, according to the law, the party's or local party's organization or candidate's bank account (accounts) for collecting funds on pre-election campaign. According to this abilities of an individual can be defined, and on parliamentary elections, abilities of legal entity as well, adhering to requirements of electoral legislation, in limits of maximum contribution to make a voluntary contribution to the electoral fund only in cash.

Attention is drawn to necessity of legislative definition of contribution to electoral fund not only in form of cash but also in material form, including the opportunity of borrowing or taking a loan for electoral fund. The last changes in the legislation regarding receipts to the election fund, restrictions on subjects, time and ways of their introduction, responsibility for violation of the order of financial (material) support and reporting were analyzed. The author stressed practical problems of voluntary contributions to electoral funds in Ukraine that show low support of parties' election campaigns by common citizens. The expert position of the Group of States against Corruption (GRECO) is highlighted; this concerns low quality of financial checks on election campaigns of parties and candidates.

Author emphasized the gaps, drawbacks and contradictions in legislation, that cause violations in citizen's electoral rights and those involved in electoral process. During the analysis the suggestions on improvement of payment order and electoral funds contributions control were formulated. The necessity of legislation harmonization is indicated what concerns national and local elections.

Key words: election fund, pre-election campaign, voluntary contribution to election fund, own funds, financial (material) support, manager of means, financial report.

Питання фінансування виборчого процесу набувають актуальності у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій та наявних в Україні проблем щодо прозорості фінансового механізму забезпечення проведення виборчого процесу, а тому і проблем щодо реалізації виборчих прав громадян.

Дослідженням питання фінансування виборчого процесу займалися такі українські вчені, як Л. І. Адашис, О. Ю. Бусол, В. С. Журавський, Г. Г. Петришина-Дюг, Ю. Р. Шведа та ін. Останнім часом, переважно у 2015 р., були внесені зміни до виборчих законів, Закону України «Про політичні партії в Україні», Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення підготовки і проведення виборів, порушення порядку фінансової (матеріальної) підтримки та звітності. Ці положення потребують наукового дослідження та рекомендацій щодо вдосконалення, оскільки в деяких випадках вступають у суперечність між собою або є недоцільними і потребують нового формулювання чи уточнення.

Метою статті є дослідження таких надходжень до виборчих фондів, як добровільні внески фізичних і юридичних осіб; внески партій, місцевих організацій партій, кандидатів на виборні посади – суб'єктів виборчого процесу (власні кошти); формування пропозицій щодо до-

сконалення порядку внесення та контролю за внесками до виборчих фондів під час парламентських та місцевих виборів. Науковий інтерес до порядку формування виборчих фондів зумовлений потребами удосконалення фінансового забезпечення підготовки та проведення виборів, контролю за дотриманням вимог розрахунково-платіжної та фінансової дисципліни, а питання внесків до виборчого фонду додатково ще – і відстеженням впливу на політичні партії, кандидатів – суб'єктів виборчого процесу з боку третіх осіб, як членів партії, так і ні. До того ж до цього часу відсутній прозорий і дієвий механізм контролю за фінансуванням виборчих кампаній не лише з боку громадськості, але і навіть виборчих комісій через брак часу, кількісного та якісного складу.

Відповідно до ч. 1 ст. 48 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (далі – Закон про парламентські вибори) [1], виборчий фонд партії, кандидати у депутати від якої зареєстровані в загальнодержавному окрузі (далі – виборчий фонд партії), має один накопичувальний рахунок, на який надходять кошти для фінансування передвиборної агітації, а також поточні рахунки, з яких здійснюється фінансування витрат на передвиборну агітацію. Виборчий фонд кандидата у депутати в одномандатному окрузі має один поточний рахунок, на який надходять кошти для фінансування передвиборної агітації. Частина 1

ст. 70 Закону України «Про місцеві вибори» (далі – Закон про місцеві вибори) [2] містить аналогічне визначення щодо місцевої організації партії, кандидати у депутати від якої зареєстровані в багатомандатному виборчому окрузі.

Таким чином, виборчий фонд можна визначити як відкритий, відповідно до закону, банківський рахунок (рахунки) політичної партії (місцевої організації партії, кандидата) для збору коштів на фінансування проведення передвиборної агітації.

Частина 1 ст. 50 Закону про парламентські вибори зазначає, що виборчий фонд партії формується за рахунок власних коштів партії, а також добровільних внесків осіб, які згідно із Законом України «Про політичні партії в Україні» [3], мають право здійснювати внески на підтримку партій; виборчий фонд кандидата у депутати в одномандатному окрузі формується за рахунок власних коштів кандидата та добровільних внесків осіб, які згідно із Законом України «Про політичні партії в Україні» мають право здійснювати внески на підтримку партій.

Відповідно до ч. 2 ст. 50 цього Закону, добровільні внески особи до виборчого фонду партії, кандидата у депутати в одномандатному окрузі, висунутого партією або шляхом самовисування, обмежуються розміром максимального внеску на підтримку партії протягом року, встановленого Законом України «Про політичні партії в Україні». Якщо фізична або юридична особа здійснює або може здійснювати вирішальний вплив на діяльність однієї або кількох юридичних осіб (зокрема є кінцевим бенефіціарним власником (контролером) юридичної особи), то добровільні внески від такої фізичної або юридичної особи і підконтрольних їй юридичних осіб вважаються внеском однієї особи і обмежуються розміром максимального внеску на підтримку партії протягом року, встановленого Законом України «Про політичні партії в Україні».

Також ця стаття Закону про парламентські вибори містить заборону здійснювати добровільні внески до виборчого фонду особам, які відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» не мають права здійснювати внески на підтримку партій.

З цього можна зробити висновок, що добровільні внески до виборчого фонду партії чи кандидата у народні депутати можуть здійснювати як фізичні, так і юридичні особи.

Згідно з ч. 2 ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні», загальний розмір (сума) внеску (внесків) на підтримку політичної партії від громадянина України протягом одного року не може перевищувати чотирьохсот розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня року, в якому здійснювалися внески. Частина 3 цієї статті зазначає, що загальний розмір (сума) внеску (внесків) на підтримку політичної партії від юридичної особи протягом року не може перевищувати восьмисот розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня року, в якому здійснювалися внески.

Таке посилення на норми Закону України «Про політичні партії в Україні» є доцільним та сприяє практичному додержанню вимог виборчого законодавства щодо прозорості, фінансової дисципліни, адже раніше, користуючись попередніми редакціями Закону, чітко розрізнити виборчу та повсякденну діяльність політичних партій було дуже важко або навіть неможливо.

На нашу думку, на здійснення грошового внеску на підтримку політичної партії під час проведення передвиборної агітації поширюються правила для внесків для здійснення передвиборної агітації до виборчого фонду цієї партії на виборах народних депутатів та необхідно враховувати обмеженість цього фонду певною грошовою сумою, а саме – не більше дев'яноста тисяч розмірів мінімальної заробітної плати. Обмежений і виборчий фонд кандидата у депутати в одномандатному окрузі – не більше чотирьох тисяч розмірів мінімальної заробітної плати.

Суттєвою проблемою є те, що матеріальна підтримка виборчим законодавством не передбачена, до виборчого фонду зараховуються лише грошові внески. У законодавстві склалася ситуація, коли Закон про парламентські вибори відсилає до Закону України «Про політичні партії в Україні», однак до певних статей, на визначення «внеску» посилення відсутнє. Так, згідно з ч. 3 ст. 14 Закону України «Про політичні партії в Україні» внеском на підтримку політичної партії є грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, позики (кредити), нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального або негрошового характеру, у т. ч. членські внески членів політичної партії, спонсорство третіми особами заходів чи іншої діяльності на підтримку політичної партії, товари, роботи, послуги, надані або отримані безоплатно чи на пільгових умовах (за ціною, нижчою за ринкову вартість ідентичних або подібних робіт, товарів та послуг на відповідному ринку), ... політичної партією, її зареєстрованою в установленому порядку місцевою організацією, пов'язаною особою політичної партії чи її місцевої організації, висунутих політичною партією чи її місцевою організацією кандидатом на виборах народних депутатів України, виборах Президента України, місцевих виборах (шляхом перерахування або переказування до виборчого фонду на відповідних виборах).

Хоча у визначенні внеску на підтримку політичної партії фігурує формулювання «шляхом перерахування або переказування до виборчого фонду на відповідних виборах», на це визначення відсутнє посилення у виборчому законодавстві, де він має назву «добровільний внесок особи до виборчого фонду», і чітко зазначено, що він може здійснюватися лише в грошовій формі, як і власні кошти, які разом акумулюються на рахунок (рахунках) виборчого фонду. На наш погляд, варто розширити поняття добровільного внеску, включити до нього і негрошові (матеріальні) внески у перерахуванні на грошовий еквівалент. За приклад можна взяти формулювання, наведене у ч. 5 ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні»: «Розмір (сума) внеску у формі робіт, товарів або послуг визначається на основі ринкової вартості ідентичних або подібних робіт, товарів та послуг на відповідному ринку за методологією, розробленою та затвердженою Національним агентством з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної фінансової політики». При цьому додавши, що будь-які переваги, пільги, спонсорство, будь-які інші вигоди нематеріального або негрошового характеру обчислюються у грошовій сумі як різниця порівняно з ринковою вартістю у повному розмірі на такі товари чи послуги.

У законодавстві багатьох європейських країн прямо закріплено положення про те, що вартість внеску визначається ринковими цінами на аналогічні товари, роботи і послуги, що діяли на момент здійснення внеску. Якщо товар, робота чи послуга надається на платній основі, але за ціною, нижчою за ринкову (причому – лише визначеному суб'єкту), вартість внеску складає різниця між відповідною ринковою ціною та сумою коштів, сплачених за товар, роботу чи послугу [4, с. 11].

На членські внески на користь партії також доцільно, враховуючи досвід зарубіжних країн, поширити під час виборчого процесу норми щодо регулювання добровільних внесків до виборчого фонду, тому що, зрозуміло, що ці кошти можуть піти на передвиборну агітацію.

При зверненні до Закону про місцеві вибори зазначимо, що місцева організація партії, кандидати в депутати від якої зареєстровані в багатомандатному виборчому окрузі, кандидат у депутати в одномандатному виборчому окрузі, кандидат на посаду сільського, селищного, міського голови, старости можуть відкрити рахунок власного виборчого фонду (ч. 1 ст. 70).

Тому на останніх місцевих виборах 2015 р. склалася ситуація, що далеко не всі відкрили виборчі рахунки, а витрати на передвиборну агітацію проводили, хоча, як зазначається у Законі про місцеві вибори, такі витрати повинні здійснюватися з виборчого фонду (ч. 6 ст. 54). Відсутність рахунку звільняє кандидата від обов'язку подавати фінансовий звіт, що є несприятливим для прозорості виборчих фінансів.

Частина 1 ст. 72 Закону про місцеві вибори вказує, що виборчий фонд місцевої організації партії, кандидати в депутати від якої зареєстровані в багатомандатному виборчому окрузі, формується за рахунок власних коштів місцевої організації партії, внесків кандидатів, включених до виборчого списку кандидатів у депутати від цієї місцевої організації партії, а також добровільних внесків фізичних осіб.

Виборчий фонд кандидата у депутати в одномандатному виборчому окрузі, кандидата на посаду сільського, селищного, міського голови, старости, висунутого місцевою організацією партії формується за рахунок їх власних коштів, добровільних внесків фізичних осіб, а також за рахунок коштів відповідної місцевої організації партії.

Отже, можна констатувати, що місцева організація партії може залучати до свого виборчого фонду внески кандидатів, включених до її виборчого списку. Такої можливості в Законі про парламентські вибори не передбачено, припускається, що кандидати можуть робити такі внески, але на загальних засадах, у якості добровільного внеску. Водночас у Законі про місцеві вибори зазначено про розподіл надходжень до виборчих фондів залежно від того, як висунутий кандидат – шляхом самовисування чи місцевою організацією партії, у останньому випадку він може використовувати кошти від такої місцевої організації партії, які надійдуть до його виборчого фонду. Зауважимо, що такі кошти, як і внески кандидатів, включених до виборчого списку місцевої організації партії, не підлягають обмеженню за розміром.

Крім цього, варто зазначити, що виборчий фонд не обмежений певним розміром. Щодо розміру добровільного внеску однієї фізичної особи до одного виборчого фонду на місцевих виборах, то він не може перевищувати десяти розмірів мінімальної заробітної плати (ч. 2 ст. 72 Закону).

Отже, на місцевих виборах добровільні внески до виборчих фондів можуть здійснювати лише фізичні особи.

Частина 3 ст. 72 Закону про місцеві вибори окреслює, кому забороняється робити добровільні внески до виборчого фонду: іноземцям та особам без громадянства; анонімним жертводавцям (без зазначення у платіжному документі відомостей, передбачених ч. 4 цієї статті, а це – прізвище, власне ім'я (усі власні імена) та по батькові (за наявності), дата народження та адреса місця проживання громадянина за умови подання громадянином документа, передбаченого ч. 2 ст. 3 Закону (це – паспорт чи тимчасове посвідчення громадянина України).

Якщо порівняти з обмеженнями, які вказані в Законі України «Про політичні партії», на які посилається Закон про парламентські вибори, то у ньому серед громадян, яким не допускається здійснення внесків на підтримку політичних партій, є громадяни, які не досягли 18-річного віку, громадяни України, яких судом визнано недієздатними, а також анонімні особи або під псевдонімом (п. 5 ч. 1 ст. 15). Варто зазначити, що таке формулювання є більш вдалим, оскільки згідно виборчого законодавства України не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними, які не досягли 18-річного віку. Також в цьому Законі (ч. 1 ст. 15) містяться ще інші обмеження щодо фізичних та юридичних осіб, наприклад, які мають податковий борг; з якими укладено договір про закупівлю робіт, товарів чи послуг для забезпечення потреб держави або територіальної громади.

Згідно п. 2 ч. 4 ст. 50 Закону про парламентські вибори, у платіжному документі, що подається до установи банку

України або відділення зв'язку громадянином України для здійснення внеску до виборчого фонду, обов'язково зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання, реєстраційний номер облікової картки платника податків, розмір (сума) внеску. Посилання на відомості, що заносяться до платіжного документу юридичної особи, не містяться. На нашу думку, варто доповнити цю статтю посиланням на відомості, які повинні міститися у документі щодо внеску від юридичної особи, а це – найменування, місцезнаходження, код за Єдиним державним реєстром юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, а також прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання, реєстраційний номер облікової картки платника податків громадянина, який безпосередньо здійснює такий внесок від імені юридичної особи та документ, що підтверджує її можливість діяти від імені юридичної особи.

Далі ч. 5 ст. 50 цього Закону зазначено, що добровільний внесок перераховується установою банку або переказується відділенням зв'язку на накопичувальний рахунок виборчого фонду партії або на поточний рахунок кандидата у депутати в одномандатному окрузі не пізніше наступного робочого дня з дня отримання відповідного платіжного документа. Загальний строк безготівкового перерахування внеску на відповідний рахунок виборчого фонду не повинен перевищувати двох банківських днів. У Законі про місцеві вибори міститься аналогічна норма, тільки в рамках одного банківського дня (ч. 5 ст. 72).

Водночас ч. 6 ст. 50 Закону про парламентські вибори вказує, що розпорядник відповідного рахунку виборчого фонду має право відмовитися від внеску, про що він подає відповідну заяву та платіжний документ до установи банку, в якій відкрито відповідний рахунок виборчого фонду. Такий добровільний внесок повертається особі за рахунок її добровільного внеску, а в разі неможливості повернення – перераховується до державного бюджету. Таким чином, прийняття добровільного внеску від особи є правом партії, кандидата у народні депутати. Аналогічна норма міститься у Законі про місцеві вибори щодо зарахування у разі неможливості повернення до бюджету Автономної Республіки Крим чи відповідного місцевого бюджету (ч. 6 ст. 72).

Крім цього, ч. 7 ст. 50 Закону про парламентські вибори підкреслює, що розпорядник відповідного рахунку виборчого фонду зобов'язаний відмовитися від внеску особи, яка відповідно до цього Закону не має права здійснювати такий внесок, або якщо розмір добровільного внеску перевищує розмір, визначений ч. 2 цієї статті, протягом трьох днів від дня, коли йому стало про це відомо. На підставі заяви розпорядника про відмову від внеску з цих причин установа банку, в якій відкрито відповідний рахунок виборчого фонду, перераховує такий добровільний внесок до державного бюджету.

На наш погляд, такий підхід законодавця жорсткий, хоча стимулює особу, що здійснює добровільний внесок до дотримання законодавства.

Одночасно є ч. 4 ст. 50 цього Закону, де зазначено, що установа банку або відділення зв'язку не приймає добровільний внесок до виборчого фонду, що перевищує розмір, встановлений ч. 2 цієї статті, та/або від особи, яка не подала заяву про відсутність обставин, передбачених чч. 1-3 ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні», наявність яких є підставою для відмови у прийнятті платіжного документа на здійснення грошового внеску. Як раз у ч. 2, 3 вищевказаної ст. 15 йдеться про максимальний розмір внеску. Тобто особа повинна власноруч підтвердити у заяві, що внесок не перевищує допустимі межі, а установа банку ще додатково це перевірити. Така заява подається за формою, затвердженою НАЗК.

У Законі про місцеві вибори посилання на Закон України «Про політичні партії в Україні» відсутнє. Крім цього в

ч. 6 ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні» щодо такої заяви особи до платіжного документу на здійснення грошового внеску на підтримку політичної партії йдеться про політичну партію, а не про місцеву організацію партії, як у Законі про місцеві вибори. Хоча у загальному визначенні внеску, яке наводилося вище, місцева організація партії фігурує.

І перевірка згідно з ч. 7 ст. 72 Закону про місцеві вибори здійснюється лише розпорядником відповідного рахунку виборчого фонду. Тут встановлюється більш поміркований підхід щодо повернення внеску у разі порушення вимог щодо максимального розміру. Так, у разі надходження від фізичної особи добровільного внеску у розмірі, що перевищує розмір, встановлений ч. 2 цієї статті, сума, на яку внесок перевищує встановлений розмір внеску, на підставі відповідної заяви та платіжного документа, поданих розпорядником відповідного рахунку виборчого фонду, повертається установою банку, в якій відкрито рахунок виборчого фонду. Цей внесок повертається фізичній особі за рахунок коштів добровільного внеску, а в разі неможливості такого повернення зраховується до бюджету Автономної Республіки Крим чи відповідного місцевого бюджету. Отже, такий внесок залишається у виборчому фонді, за винятком надлишку, що повертається фізичній особі (такий же підхід встановлений у ч. 7 ст. 43 Закону України «Про вибори Президента України»), а не перераховується у повному обсязі до державного бюджету.

І тільки у разі, якщо фізична особа не мала права робити такий внесок, то він на підставі заяви розпорядника виборчого фонду, який зобов'язаний відмовитися від такого внеску, перераховується до бюджету Автономної Республіки Крим чи відповідного місцевого бюджету (ч. 8 ст. 72 Закону про місцеві вибори).

Ми можемо спостерігати диференційований підхід цих двох виборчих Законів у разі перевищення розміру добровільного внеску та однаковий – у разі надходження від особи, яка не мала права його вносити.

Також, відповідно до ч. 12 ст. 72 Закону про місцеві вибори, добровільні внески, що надійшли до виборчого фонду пізніше, ніж за день до дня голосування (дня повторного голосування), перераховуються установою банку до відповідного бюджету. Тут навпаки простежується більш жорсткий підхід, порівняно із Законом про парламентські вибори, відповідно до ч.ч. 12, 15 ст. 50 якого внески, що надійшли на накопичувальний рахунок виборчого фонду партії пізніше, ніж за день до дня голосування, щодо кандидатів у народні депутати в одномандатних округах, що надійшли до виборчого фонду після дня голосування (після дня повторного голосування), повертаються установою банку відповідній особі за рахунок коштів її добровільного внеску, а в разі неможливості повернення перераховуються до державного бюджету. Тобто у разі можливості добровільний внесок буде перерахований особі, яка його внесла.

Підтримуємо підхід, застосований у Законі про парламентські вибори, та пропонуємо його поширити на Закон про місцеві вибори.

Відповідно до ч. 1 ст. 72 Закону про місцеві вибори, власні кошти місцевої організації партії, кандидата в депутати, кандидата на посаду сільського, селищного, міського голови, старости, які перераховуються на рахунок виборчого фонду, не підлягають обмеженням за сумою і кількістю перерахувань. Не обмеженим є і розмір виборчого фонду.

У Законі про парламентські вибори відсутнє положення про те, що власні кошти політичної партії, кандидата у народні депутати не підлягають обмеженню. На нашу думку, це презюмується. Однак фактично вони підлягають обмеженню у зв'язку з обмеженням виборчого фонду. Також партіям та кандидатам у народні депутати – суб'єктам вибор-

чого процесу вигідніше «дозувати» перерахування власних коштів до виборчого фонду, оскільки якщо вони внесуть власні кошти у повному обсязі відразу, а потім до виборчого фонду надійдуть добровільні внески понад максимальний розмір виборчого фонду, то сума останніх внесків, що перевищує допустимий розмір фонду, буде перерахована до державного бюджету. Такий випадок у законодавстві не прописаний, але таке припущення можливе, якщо застосувати аналогію з розміром добровільного внеску, який перевищує допустимий розмір такого внеску. Отже, у такому випадку партія чи кандидати можуть позбутися добровільних внесків і витратити замість них власні кошти.

До того ж ч. 13 ст. 50 Закону про парламентські вибори зазначено: «Кошти виборчого фонду, не використані кандидатом у депутати в одномандатному окрузі, у триденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів депутата в одномандатному окрузі перераховуються установою банку відповідному кандидату:

1) у повному обсязі – якщо сума коштів, не використаних кандидатом у депутати в одномандатному окрузі, не перевищує суму коштів, внесених ним до виборчого фонду;

2) у розмірі суми коштів, внесених ним до виборчого фонду, – якщо сума коштів, не використаних кандидатом у депутати в одномандатному окрузі, перевищує суму коштів, внесених ним до виборчого фонду. Кошти, які залишилися після перерахування кандидату у депутати в одномандатному окрузі, в той самий строк перераховуються установою банку до державного бюджету».

З цього можна зробити висновок, що спочатку на проведення передвиборної агітації кандидата з його виборчого фонду витрачаються грошові кошти від добровільних внесків осіб, а вже потім його власні кошти. У разі, якщо його витрати не перебільшать загальну суму добровільних внесків, то надлишок добровільних внесків буде перерахований до державного бюджету, а йому повернеться весь розмір власних коштів, що він вносив. А якщо перебільшать, то він отримає лише кошти, що залишилися на рахунку виборчого фонду. Щодо виборчого фонду партії, то такої градації коштів немає: невикористані кошти виборчого фонду партії перераховуються на банківський рахунок партії при прийнятті такого рішення керівним органом партії або до державного бюджету, якщо таке рішення не було прийнято в певний строк.

Якщо звернутись до відповідальності, то порушення встановленого законом порядку надання або отримання внеску на підтримку політичної партії, порушення встановленого порядку надання або отримання державного фінансування статутної діяльності політичної партії, а так само порушення встановленого законом порядку надання або отримання фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення передвиборної агітації, агітації з всеукраїнського або місцевого референдуму – тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від 70 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від 100 до 130 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією суми внеску на підтримку політичної партії, наданої або отриманої з порушенням закону (ст. 21215 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КпАП України)) [5].

Ми вважаємо, що формулювання «надання або отримання фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення передвиборної агітації» є більш широким і охоплює як надання або отримання добровільного внеску до виборчого фонду, тільки з якого можливе фінансування передвиборної агітації, так і надання чи отримання внеску особою поза виборчим фондом, останній варіант автоматично буде порушенням законодавства, а перший – лише у разі порушення порядку.

Ситуація на місцевих виборах ускладнюється тим, що виборчий фонд може не створюватися. Якщо виборчий

фонд не буде утворений, то, на наш погляд, будь-яка підтримка з боку третіх осіб буде порушенням.

Щодо парламентських виборів, то внески можуть робити і юридичні особи, а в цій статті йшлося виключно про громадян, з 2015 р. відповідальність поширилася і на посадових осіб, чим ситуація поліпшилась, адже надання або отримання підтримки для здійснення передвиборної агітації може здійснюватися посадовими особами юридичних осіб.

Звернемо ще раз увагу на те, що матеріальна підтримка виборчим законодавством не передбачена, вище запропоновано розширити поняття внеску.

Якщо перейти до кримінальної відповідальності за такі порушення, то у ч. 2 ст. 1591 Кримінального кодексу України [6] застосовується таке формулювання – «умисне надання фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення передвиборної агітації... фізичною особою або від імені юридичної особи у великому розмірі чи особою, яка не має на те права, або від імені юридичної особи, яка не має на те права...», а так само умисне отримання у великому розмірі фінансової (матеріальної) підтримки у здійсненні передвиборної агітації... від особи, яка не має права надавати таку... підтримку». Частина 4 цієї статті вказує на такі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб, організованою групою або поєднані з вимаганням внеску чи фінансової (матеріальної) підтримки у здійсненні передвиборної агітації. Тут чітко вказується на можливість здійснення внеску юридичною особою.

Щодо проблем юридичної відповідальності, можна додати, що санкції не диференціюються залежно від того, про які вибори йдеться, а тому національні вибори прирівнюються до місцевих, підтримка партії (місцевої організації партії) – до підтримки кандидатів в одномандатних округах. Це, звичайно, є недоречним та потребує зміни.

За даними спостереження ВГО «Комітет виборців України», у виборчих комісії немає єдиного підходу до оприлюднення інформації про осіб, що здійснили добровільні внески. Така ситуація є несприятливою для проведення громадського моніторингу та прозорості виборчих фінансів.

У той же час, персональні дані громадян, що зробили внески на підтримку кандидатів, залишаються незахищеними. У разі публікації звітів у відкритому доступі ці дані можуть бути використані для тиску на громадян, що може заважати вільній підтримці громадянами своїх кандидатів [7].

Це трапляється, оскільки ч. 10 ст. 71 Закону про місцеві вибори містить лише загальне положення: «Відомості проміжних та остаточних фінансових звітів оприлюднюються територіальною виборчою комісією (далі – ТВК) протягом двох днів з дня їх отримання у місцевих друкованих засобах масової інформації або в інший, визначений нею спосіб».

У Законі про парламентські вибори це набуло конкретизації. Так, згідно аналізу ч. 6 ст. 49 цього Закону у фінансових звітах, наданих розпорядниками коштів рахунків виборчих фондів, обов'язковому оприлюдненню на офіційних веб-сайтах партій (за наявності), Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК), НАЗК підлягають прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання фізичної особи. Інші відомості про фізичну особу, віднесені до інформації з обмеженим доступом, оприлюдненню не підлягають.

На нашу думку, таку конкретизацію необхідно включити і в Закон про місцеві вибори, окрім місця проживання фізичної особи, тим паче, що згідно ч. 7 ст. 71 Закону про місцеві вибори, розпорядник рахунку виборчого фонду надає інформацію до відповідної ТВК про особу, яка здійснила внесок, із зазначенням лише прізвища, імені, по батькові. Відомості про місце проживання фізичної особи пропонуємо виключити і з Закону про парламентські вибори задля захисту таких виборців.

Також ч. 8 ст. 71 Закону про місцеві вибори вказує, що аналіз фінансових звітів здійснює ТВК. У разі виявлення в ході аналізу фінансових звітів ознак порушення вимог цього Закону, ТВК повідомляє про це відповідні правоохоронні органи для перевірки і реагування відповідно до закону.

Про те, що повинен публікуватися аналіз звітів не зазначено.

Щодо Закону про парламентські вибори, то, згідно ч. 7 ст. 49, ЦВК оприлюднює на своєму офіційному веб-сайті аналіз фінансових звітів.

Вважаємо, що включення такої норми до Закону про місцеві вибори також є необхідним, оскільки це допоможе контролю громадськості за такими звітами.

До того ж у Законі про місцеві вибори не згадується про НАЗК, як у Законі про парламентські вибори, отже, положення про те, що цей орган здійснює контроль за виборчими фондами поряд з виборчими комісіями тощо, бажано включити до Закону.

Є пропозиція встановити, що громадяни, які вносять добровільні внески, повинні бути суб'єктами подання декларацій про доходи. З іншого боку, наразі немає механізму перевірки відповідності доходів самих кандидатів їх внескам до власного виборчого фонду. Внесок, що дорівнює або перевищує річний дохід кандидата, не є порушенням.

Кандидати повинні подавати декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за рік, що передує року початку виборчого процесу, які оприлюднюються відповідними виборчими комісіями за винятком інформації, що є конфіденційною, при цьому щодо виборів народних депутатів – на офіційному веб-сайті ЦВК, а щодо місцевих виборів – ТВК у визначений нею спосіб. Зазначено, що помилки і неточності, виявлені в поданій декларації, підлягають виправленню і не є підставою для відмови в реєстрації кандидатів (ст. 57 Закону про парламентські вибори та ст. 45 Закону про місцеві вибори).

За результатами моніторингу ВГО «Комітет виборців України», ТВК переважно не публікують декларації кандидатів або здійснюють це у спосіб, несприятливий для громадського контролю. Також відповідно до вищезазначеного формулювання складається враження необов'язковості подання повної та достовірної інформації кандидатами, що не на користь фінансовій дисципліні кандидатів.

Більшість ТВК формально підходить до оприлюднення проміжних фінансових звітів, здебільшого розміщують на дошці оголошень ТВК або друкують в одному періодичному виданні. Комітет виборців України рекомендує Верховній Раді України сформулювати зобов'язання ТВК публікувати у відкритому доступі на своїх сайтах чи сайтах міських рад всю фінансову документацію суб'єктів виборчого процесу: інформацію про відкриття рахунків, декларації про доходи, фінансові звіти [8].

Варто зазначити, що порушення встановленого порядку або строків подання фінансового звіту про надходження і використання коштів виборчого фонду, звіту політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру або подання фінансового звіту, оформленого з порушенням встановлених вимог, – тягнуть за собою накладення штрафу від 300 до 400 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 21221 КпАП України). Кодекс доповнено цією статтею у 2015 р.

До інших проблем власних коштів як складової виборчого фонду, то сюди можна віднести залишення поза увагою законодавця можливості отримання позик та кредитів до виборчих фондів.

Оскільки можливість кандидата чи партії – суб'єктів виборчого процесу отримувати позики чи кредити ніяк не регулюється, у них можуть виникати значні фінансові зобов'язання перед третіми сторонами, які роблять внески до їх виборчих фондів, в обмін на політичну підтримку у разі приходу до влади. Така інформація залишається не-

розкритою. З іншого боку, виникає можливість боргу перед банками.

Як зазначається у Звіті GRECO, отримання позик політичними партіями не забороняється та окремо не регламентується, представники влади зауважують, що тут діє загальне банківське законодавство. Надана рекомендація, що позики можуть використовуватися у фінансуванні передвиборної агітації, тільки якщо їх переказано до відповідного виборчого фонду. Пропонується чітко визначити і регламентувати пожертви, у т. ч. опосередковані, як-то: внески в натуральній формі, оцінені за ринковою вартістю, позики та інші дозволені джерела фінансування політичних партій, та забезпечити, щоб членські внески не використовувалися як засіб обійти правила, встановлені для пожертв (п. 82).

У п. 86 також наголошується, що інформація, зібрана Групою оцінювання GRECO, явно свідчить про те, що фінансовий нагляд з боку виборчих комісій, може, й відповідає стандартам бухгалтерського обліку, але в цілому не дозволяє дізнатися, чи фінансувалася виборча кампанія із незадекларованих джерел, зокрема шляхом готівкових пожертв, внесків у натуральній формі та пожертв, що перевищують законні ліміти. Той факт, що на сьогоднішній день у процесі цих перевірок не було виявлено жодних порушень і не застосовано жодних санкцій проти партій чи кандидатів, є сам по собі дуже красномовним у цьому відношенні.

Щодо відповідальності, у п. 92 зазначено про необхідність впровадження достатньо тривалих строків давності притягнення до відповідальності за правопорушення – як існуючі, так і ті, що будуть запроваджені у майбутньому, – проти встановленого порядку політичного фінансування. Нинішнє обмеження в часі, особливо стосовно адміністративних правопорушень у цій сфері (всього два місяці від дати вчинення (або від дати виявлення, якщо порушення триває)), є вкрай коротким, враховуючи необхідність здійснення нагляду за політичним (передвиборним) фінансуванням і складність розслідування таких порушень [9].

Рекомендації GRECO увійшли до Закону України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки», який визначає першочергові заходи із запобігання та протидії корупції, у т. ч. у сфері фінансування виборчих кампаній [10].

У Звіті Громадянської мережі ОПОРА за березень 2015 р. певні моменти заслуговують на увагу. Як зазначено, традиційно, офіційні цифри добровільних внесків не відображають реального рівня фінансової підтримки партій громадянами. На практиці лєвова частка добровільних пожертв до виборчого фонду вноситься самими партійцями на вимогу чи з ініціативи партії. Це підкреслюється абсолютно однаковими сумами внесків. Деякі партії, серед них і лідери виборчих перегонів, задекларували нульову частку добровільних внесків у виборчому фонді.

Джерела походження «власних коштів» партії не розкривають, і очевидно саме в цьому проявляється їхня залежність від приватного фінансування з боку великого бізнесу. У щорічних фінансових звітах партій про доходи, видатки та майновий стан ця інформація відсутня. Зрештою доступ громадян до таких звітів є обмеженим, бо партії публікують їх нерегулярно і переважно в партійних друкованих виданнях, а не на власних веб-сайтах. Так, актуальні фінансові звіти (за 2014 р.) партій, які потрапили до Парламенту, досі не оприлюднені.

Також ЦВК оприлюднила лише консолідовані звіти про надходження і витрачання коштів виборчих фондів без детальних пояснень. Практика ЦВК щодо оприлюднення відомостей про виборчі фонди партій розходиться з Рекомендаціями GRECO в рамках Третього Раунду оцінювання щодо України, яка вважає недостатнім відображення у фінансовій звітності лише загальних сум надходжень та витрат, оскільки виборці в такий спосіб позбавлені можливості отримати значущу інформацію [11].

Отже, можемо спостерігати порушення ч. 7 ст. 49 Закону про парламентські вибори, де ЦВК оприлюднює на своєму офіційному веб-сайті аналіз проміжних та остаточних фінансових звітів про надходження та використання коштів виборчого фонду.

Також зазначається, що більшість внесків складає 149 тис. грн., тобто не перевищує саме 150 тис. грн.

Така ситуація склалася, оскільки, відповідно до Роз'яснення Національного банку України, фінансова операція підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу в разі зарахування на рахунок готівкових коштів у сумі, що дорівнює чи перевищує 150 тис. грн., або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, еквівалентній 150 тис. грн. (далі – сума 150 тис. грн. і більше), з подальшим перерахуванням коштів на суму 150 тис. грн. і більше того самого або наступного операційного дня іншій особі (невизначеному колу осіб). У такому випадку інформація щодо перших двох (відповідно до хронології зарахувань) фінансових операцій із зарахування готівкових коштів на рахунок клієнта підлягає внесенню до Реєстру фінансових операцій [12].

Моніторинг здійснює Державна служба фінансового моніторингу України.

З цього можна припустити, що такі внески роблять підставні особи, яким перерахували кошти особи, які зацікавлені у представленні в політичних колах своїх інтересів та мають домовленості з партіями та кандидатами, а не рядові виборці. І ці підставні особи того самого або наступного операційного дня внесли такі кошти до виборчого фонду, але для того, щоб їх не занесли до Реєстру фінансових операцій, вони перераховують кошти на суму до 150 тис. грн., частіше 149 тис. грн. Тут стане корисною рекомендація про те, що громадяни, які вносять добровільні внески повинні бути суб'єктами подання декларацій про доходи. Крім цього, на наш погляд, варто ввести норму, у якій зазначити, що під час виборчого процесу може підлягати відстеженню рух коштів на рахунках фізичної чи юридичної особи, яка здійснює добровільний внесок. Також є пропозиція контролювати кількість внесків від однієї особи та застосувати певні обмеження щодо цього, а саме загальної суми внеску від однієї особи, оскільки вона може здійснювати добровільні внески декілька разів, що загалом перевищать розмір максимального внеску.

Для прикладу, у США враховується баланс між індивідуальними жертвами та великими жертвами від багатих спонсорів при визначенні більш сильних кандидатів. Мабуть тому, що виборці бачать, яка підтримка від широкого загалу. До того ж у США поширені індивідуальні жертви, приходять постійні листівки підтримати кандидатів чи партії з реквізитами, куди перераховувати кошти тощо, тому для виборців – це звична справа – брати активну участь у виборчому процесі. В Україні практика фінансової підтримки звичайними виборцями не поширена. Тут можна навести висловлювання сенатора Пола Уелстоуна із запису Конгресу 06 березня 1997 р.: «Ми продовжуємо витрачати все більше і більше грошей на кожен цикл виборів, а участь зменшується, зменшується... Якщо ми хочемо, щоб люди принаймні мали більшу впевненість у політичному процесі, ніж зараз, якщо ми хочемо, щоб люди вірили в нас, якщо ми хочемо, щоб люди вірили в законодавство, яке ми приймаємо, що є результатом цього процесу, тоді люди повинні вірити в те, що у політиці у Вашингтоні, округ Колумбія, не переважають великі гроші. Людям треба вірити, що їм належить Конгрес, що їм належить Капітолій, що усі ми, демократи та республіканці, їм належимо» [13, с. 132].

У зв'язку зі змінами до Закону України «Про політичні партії в Україні» від 08 жовтня 2015 р. № 731-VIII фінансова звітність стала більш контрольованою. Так, грошові внески на користь політичної партії, місцевої організації політичної партії, яка в установленому порядку набула

статусу юридичної особи, здійснюються через банківські операції.

Тільки-но у 2017 р. з'явилися прецеденти притягнення до адміністративної відповідальності уповноваженого представника політичної партії за ст. 21215 КпАП України (а саме – за порушення встановленого законом порядку надання або отримання внеску на підтримку політичної партії), та піддання стягненню у виді штрафу в розмірі 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, що становить 1700 грн., з конфіскацією суми внесків на підтримку політичної партії у розмірі 468946, 50 грн. Порушення було виявлено під час аналізу звіту політичної партії, поданого до НАЗК [14].

Щодо громадян, які здійснили внески на підтримку цієї партії з порушенням порядку, справи були закриті у зв'язку із закінченням строків накладення адміністративного стягнення (наприклад, Постанова Вінницького міського суду [15]) або повернуті НАЗК для дооформлення, оскільки не зазначено місце народження, місце реєстрації, місце роботи та посада особи, відносно якої складено протокол, та вона не була присутня при складанні протоколу (наприклад, Постанова Голосіївського районного суду м. Києва [16]).

Отже, можна спостерігати те, на що робила наголос GRECO у своїй рекомендації щодо збільшення строків давності накладення адміністративних стягнень.

Як зазначалося, зі змінами до цієї статті КпАП України з'явилася відповідальність і для посадових осіб. Це є актуальним, оскільки внески на парламентських виборах можуть вносити і посадові особи юридичних осіб та отримувати посадові особи партій (наприклад, керівники партійних організацій партій).

Інша судовою справа розглянута у зв'язку з отриманням внеску керівником партійної організації партії від юридичної особи, яка відповідно до закону не має права здійснювати такий внесок через те, що одним з кінцевих бенефіціарних власників є іноземець [17].

Можна сподіватися, що механізм контролю за внесками під час виборчого процесу поліпшиться і буде мати неупереджений, об'єктивний характер щодо всіх партій та кандидатів – суб'єктів виборчого процесу.

Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо необхідність гармонізувати законодавство з урахуванням зазначених пропозицій задля створення більш цілісних і простих законодавчих рамок. Насамперед, вважаємо за необхідне законодавчо визначити поняття добровільного внеску, внеску партії, місцевої організації партії, кандидатів на виборні посади – суб'єктів виборчого процесу (власних коштів), його грошову і матеріальну форму (у т. ч. переваг матеріального характеру), можливість залучення позики чи кредиту до виборчого фонду. У виборчому законодавстві слід передбачити можливість здійснення юридичними особами внесків до виборчих фондів не лише на загальнодержавних, але і на місцевих виборах.

Проблеми фінансування виборчих кампаній існують у всіх державах, оскільки кандидати та партії завжди шукають можливості залучення додаткових ресурсів, на використання яких не розповсюджені заборони та обмеження. Нагальною є проблема фінансової (матеріальної) підтримки від фізичних та юридичних осіб – жертводавців в обмін на політичне сприяння у майбутньому.

Тому необхідно приділити увагу не лише правовому регулюванню, але й практичному застосуванню норм та наявності достатніх повноважень у органів контролю з розслідування та застосування санкцій.

Відтак питання щодо сутності, порядку формування та використання виборчого фонду, фінансової звітності партій (місцевих організацій партій), кандидатів потребують подальших наукових досліджень та практичного вирішення шляхом внесення відповідних змін до чинного виборчого законодавства, законодавства про адміністративні правопорушення та кримінального законодавства, нормативно-правових актів Національного банку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 року № 4061-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10–11. – Ст. 73.
2. Про місцеві вибори : Закон України від 14 липня 2015 року № 595-VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 64. – Ст. 2101.
3. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2365-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 118.
4. Підтримка незалежного урядування : проект протидії корупції в Україні (UPAC). Технічний документ – концепція змін до законів України щодо підвищення прозорості фінансування політичних партій та виборчих кампаній в Україні // Лабораторія законодавчих ініціатив, експерти Д. Ковриженко, О. Чебаненко [Електронний ресурс] – Режим доступу : ftp://91.142.175.4/nazk_files/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/63.pdf
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
7. Фінальний звіт за результатами моніторингу виборчих фінансів на місцевих виборах 2015 р. в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:finalnyi-zvit-za-rezultatamy-monitoringu-vyborchukh-finansiv-2015>
8. Заява : попередні результати моніторингу фінансування виборчих кампаній (27 жовтня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:rezultaty-monitoringu-finansuvannya-vyborchuch-kampanii>
9. Проект оціночного звіту за результатами Третього Раунду оцінювання по Україні «Прозорість фінансування партій» (Тема II) для затвердження Групою держав по боротьбі з корупцією (GRECO) Ради Європи на 52-му Пленарному засіданні (Страсбург, 17–21 жовтня 2011 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : old.minjust.gov.ua/file/23397.docx
10. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1699-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2047.
11. ЗВІТ. Фінансування передвиборчої агітації на позачергових парламентських виборах 2014 року : виборчі фонди політичних партій (27 березня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://opora.ua.org/novyny/7523-finansuvannja-peredyvborchoji-agitacijipa-rozachergovuh-parlamentskyh-vyborah-2014-roku-vyborchi-fondy-politychnyh-partij>
12. Роз'яснення з питань обов'язкового фінансового моніторингу : Лист Національного банку від 31 травня 2013 року № 48-104/1280/6433 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v6433500-13>
13. Utter Glenn H. Campaign and Election Reform : a Reference Nandbook / Glenn H. Utter, Ruth Ann Strickland. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 1997. – 352 р.
14. Постанова Апеляційного суду м. Києва від 02 червня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67064625>
15. Постанова Вінницького міського суду від 19 червня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67262888>
16. Постанова Голосіївського районного суду м. Києва від 13 березня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65479166>
17. Постанова Садгірського районного суду м. Чернівці від 27 червня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67537957>